

Raadiomängud Eestis Teise maailmasõja ajal ja järel

Jaak Pihlau

Raadiomängude ajaloost

Sõjaväeline termin “Raadiomängud” (sks. *Funkspiele*) tähendab vangi langenud luuraja-radisti ümbervärbamist ja tema kasutamist valeteadete edastamiseks vastaspoole luurekeskusele. Seejuures luuakse vastaspoolele mulje, et nende luureagent töötab vastavalt talle antud ülesandele ja teeb seda täiesti omal vabal tahtel. Lihtsamal juhul piirdutakse valeandmete lähetamisega oma vägede paiknemise ja liikumise kohta, kuid raadiomänge võidakse kasutada ka palju rafineeritumatel eesmärkidel, näiteks vastaspoolelt relvade ja raha väljameelitamiseks või koguni uute luuregruppide lõksu juhtimiseks.

Raadiomängude pidamine sai võimalikuks alles Teise maailmasõja eelõhtul pärast seda, kui vaenlase tagalasse lähetatud luureagente hakati varustama suhteliselt väikeste ja kaasaskantavate raadiojaamadega. Ühe Briti uurimuse kohaselt¹ käivitus esimene niisugune raadiomäng Hollandis 1939. a. sügisel, pärast seda, kui Saksa vastuluurel oli õnnestunud kahele Inglise salaluureohvitserile, kapten Sigismund Bestile ja major Richard Stevensile ette sööta lugu Saksamaal tegutsevast ja kõrgematest ohvitseridest koosnevast vastupanugrupist, kes püüab Hitlerit võimult kõrvaldada. Mõningase järelemõtlemise järel lubas Londoni luurekeskus end *Hauptmann* Schimmeliks nimetavale Saksa ohvitserile (tegelikult SD

ohvitser Walter Schellenberg, hilisem Saksa poliitilise luure ülem) üle anda spetsiaalselt luuretööks kohandatud raadiosaatja Mark XV (kaalus 45 naela, mahtus kahte käsikohvrissi) ning sellega Düsseldorfis ja Haagi vahel sidet alustada. Lepiti kokku, et rühm Saksa ohvitseride saabub Inglismaale, et seal salaja kohtuda välisminister Halifaxiga. Eelnevalt lepiti kokku kohtumises Hollandi piirilinna Venlo läheduses, kuhu kolmekesi saabusid Best, Stevens ja Hollandi sideohvitser Klop. Kohapeal aga tabas inglasi SD poolt üllatus: neile tungiti kallale, viidi Saksamaa territooriumile, kus raskelt haavatud Klop suri. Schellenbergi hilisema kinnituse kohaselt tuli käsk Inglise luureohvitseride kinnivõtmiseks Himmleri vahendusel otse Hitlerilt, kes oli sattunud raevu talle mõni päev varem ühes Müncheni õllesaalis toime pandud atentaadikatses pärast – pakipomm küll plahvatas, kuid Hitleril oli õnne, ta pääses vähimagi kriimustuseta.² Raadiokontakt ja läbirääkimised inglastega siiski jätkusid, kuni SIS-i peakorterisse saabus järgmisesiisuline raadiogramm:

“Lõputuid läbirääkimisi pidada ennastäis ja rumalate inimestega muutub igavaks. Te mõistate, et sel põhjusel me teeme neile lõpu. Käesolevaga saadame teile südamliku hüvastijätku-tervituse teie poolt nii armastatud Saksa opositsiooni poolt. Allkiri: *Gestapo*.” See terve nädala (oktoober–november 1939)

¹ N. West. GCHQ. London, 1986.

² W. Schellenberg. The memoirs. Andre Deutsch Verlag, London, 1956; Sks. Verlag für Politik und Wissenschaft. Köln, 1959.

kestnud raadiomäng andis sakslastele saagiks mitte ainult kaks kõrget Briti luureohvitseri, vaid ka näidiseid uusimast Briti radiovarustusest. Peale selle andis Venlo intsident sobiva ettekäände sõjaväeliseks sissetungiks Hollandisse.

Inglise luureteenistus MI5 käivitas omalt poolt esimesed suuremad raadiomängud, mis olid suunatud sakslaste vastu, operatsiooni *Double Cross* üldnimetuse all.³ Kuid selle üksikasjad tehti teatavaks kolmkümmend aastat hiljem – alles 1972. aastal. Vastuluureoperatsiooni üheks keskseks figuuriks sai Saksa-Briti topeltagent Arthur Owens (koodnimetusega “Snow”), kes oli inglaste poolt värvatud juba 1936. aastal, kuid aktiivset raadiomängu tema abil alustati alles sõja alguses. Tõsi, veel enne sõja algust õnnestus tal muude kanalite kaudu Saksamaale edasi anda mitmeid olulisi luureteateid. Näiteks oli ta esimene spioon, kes juba septembrikuus 1939 teatas radarijaamade olemasolust Inglismaal. “Snow” agentuurvõrku kuulus kümneid Inglismaal kinni võetud või mujal välismaal värvatud saksa agente, teiste seas “Garbo” (hispaanlane Juan Pujol) ja “Tate” (taanlane Wulf Schmidt *alias* Harry Williamson). Seejuures tasub märkida, et üldjuhul pidas Saksa luure sidet oma agentidega salakirjas kirjutatud postisõnumite abil, kuid hiljem, sõja ajal õnnestus inglastel murda nii *Abwehr*’i kui ka SD käsitsišifrid, samuti *Abwehr*’i *Enigma*-masinšifrid.⁴ Selle luuremängu käigus kujunes peaprobleemiks – kuidas lisada edasiantava desinformatsiooni kõrval raadiosõnumitesse võimalikult vähe ehtsaid andmeid sellisel viisil, et see sakslastes kahtlusi ei ärataks? Selles osas õnnestuti üle ootuste hästi, näiteks enne liitlaste maabumist Normandias saadeti ehtne informatsioon teele alles pärast liitlasvägede tegelikku kohalejõudmist, kuna kasutu sisuga õigeaegselt saabunud sõnum kandis tõepoolest maabumiseelse kuupäevaga postitemplit.

Double Cross’i operatsiooni käigus paljastati ligi 160 Saksa luureagenti, kellest hukati vaid 16, kuna vähemalt 39 pandi tööle eriti efektiivsete topeltagentidena MI5 kasuks. Inglise vastuluure kätte sattus ka 85 000 naelsterlingi väärtuses raha, mis tegelikult oli mõeldud Inglismaal asuva Saksa agentuuri ülalpidamiseks.

Kuid ka Saksa *Abwehr* ei jäänud sõja-aastatel loorberitele puhkama. Kolonel Hermann J. Giskes organiseeris Hollandis suurejoonelise vastuluureoperatsiooni “Englandspiel”, mille raadiomängu kodeeritud nimetuseks oli “Nordpol”.⁵ Selle käigus aastatel 1942–1944 vangistati 54 enamikus lennukitelt alla visatud Inglise salakuulajat, kes kõik kuulusid vastloodud Briti luureorganisatsiooni “SOE” (*Special Operations Executive*) koosseisu. Raadiomäng algas pärast seda, kui sakslaste kätte sattusid Hollandis kaks luureagenti, keda ülekuulamistel sunniti oma šifreerimismeetodit välja andma. Seejärel nad värvati topeltagentideks ja sunniti raadiomänge alustama. “Nordpoli” käigus lähetati Inglismaale tohutul hulgal desinformatsiooni ja õnnestus välja meelitada arvukalt väga hinnalist sõjavarustust (relvi, laskemoona, lõhkeaineid). Inglise ei kahtlustanud raadiomängu käigus mingit pettust, nad ei uskunud isegi radistide saadetud hoiatusmärke (teatud vale tähe või moonutatud koha esinemine kokkulepitud kohal saadetavas tekstis) ega kahte ehtsat luureagenti, kellel õnnestus Šveitsi ja Hispaania kaudu koju tagasi pöörduda – viimased hoopis arreteeriti. 1944. a. aprillis lõpetas Giskes selle raadiomängu raadiogrammiga, irvitades inglaste naiivsuse üle:

“Härrased B. B. ja nende pärijad Londonis. Teie olete viimasel ajal teinud äri Hollandiga ilma meie abita. Meile tundub see ebakorrektse käitumisena, kui võtta arvesse, et meie olime kaua aega Teie ainuõiguslikud

³ J. C. Masterman. *The Double Cross System in the war of 1939–45*. New Haven & London, 1972.

⁴ *Enigma* – Saksa šifrimasin, mille arendas välja insener A. Scherbius ja mida kasutati Saksa sõjaväe poolt laialdaselt. Inglise luurekeskuses Bletchley Parkis õnnestus dešifreerida peaaegu kõik Saksa sõjalised krüptogrammid.

⁵ H. J. Giskes. *London calling North Pole*. London, 1953.

agendid. Ükskõik, kui Teie peaksite kord mandrit külastama, siis me võtame Teid vastu niisama suure külalislahkusega ja sama tagajärjega, mis sai osaks meelele, keda Te meie juurde saatsite. *So long.*”

Mängu lõppedes mõisteti enamik “SOE” agente surma ja lasti maha Mauthauseni vanglas.

Teiseks *Abwehr*’i edukamaks raadiomänguks oli Prantsusmaal 1942. a. peetud “Porto II”, mida juhtis Oscar Reile.⁶ Selle käigus õnnestus Inglise SIS-i Lissaboni residentuurile ette sööta kaks Pariisis elavat Saksa agent, “Max” ja “Moritz”, kes ligi aasta pidasid Londoni keskusega edukat raadiomängu, saates suures arvul desinformatsiooni ja võttes vastu mitu lennusaadetist sõjavarustusega. Raadiomäng lõpetati alles siis, kui London hakkas nõudma konkreetsemaid andmeid salajaste objektide ja sõjaväeliikluse kohta Prantsusmaal, mida Saksa *Abwehr* muidugi teatavaks teha ei saanud.

Omapäraseks kolmikagendiks oli sõja ajal hollandlane Walter Koehler, kes 1942. aastal saadeti *Abwehr*’i poolt aatomispioonina USA-sse, võttis aga Madridi konsulaadis ühendust Ameerika ametivõimudega ja lasi ennast kui topeltagenti USA luuresse värvata. Järgnevat raadiomängu ei pidanud ta ise, vaid selleks kasutati FBI agente, kes eelnevalt tema “käärkirja” ja salajast raadiojaama Long Islandil olid tundma õppinud. Kuni sõja lõpuni edastas Koehler raadiojaam Saksa luurekeskusele mitmesugust desinformatsiooni, vahel sekka ka tõepäraseid luureandmeid (ilmateated, mis sõja ajal olid salastatud, sadamates remondis asuvate või sealt Euroopasse väljuvate laevade nimetused koos tähistega jne.). Endine FBI direktor Hoover on selle raadiomängu eesmärke selgitanud järgnevalt:

“Me tahtsime välja selgitada, kas Ameerikas tegutseb veel teisigi Saksa agente. Võis ju Hamburg Koehlerile teha ülesandeks kellegagi nendest ühendust võtta. Me püüdsime ka teada saada, kuidas sakslased oma USA-s asuvatele agentidele nende töö eest tasuvad. Peaesmärk oli aga Saksamaa kõrgema sõjaväelise juhtkonna petmine, varustades teda eelkõige valeinformatsiooniga Euroopa dessandi aja ja koha suhtes. Kõigis kolmes küsimuses olime edukad.”

Alles pärast sõja lõppu selgus, et Koehler “oli spioon, kes pettis Hooverit”, kuna tema üleminek vastaspoolele oli juba eelnevalt *Abwehr*’i poolt ette planeeritud. FBI kontrolli all töötav raadiojaam edastas tõepoolest desinformatsiooni, kuid Koehleril õnnestus Saksamaale saata ka ehtsaid luureteateid, kasutades hoopis teist raadiosaatjat, mille valmistas ise, ja oma salajast agentuurvõrku Euroopas.⁷

Idarindel peeti samuti mitmeid suuri raadiomänge, kuid andmeid nende kohta on napilt ja palju aastakümneid püsisid needki salastatuna. Nõukogude allikates on kõige enam juttu kolmeastmelisest raadiomängust “Monastör-Kurjerõ-Berezino”⁸ mille initsiaatoriks oli NKVD/NKGB 4. valitsuse ülem kindralleitnant Pavel Sudoplatov, kes juhtis sõja ajal Nõukogude luurediversiooni ja partisiinoperatsioone vaenlase tagalas, ja ühtlasi kogu Nõukogude luure agentuurvõrku Saksamaa ja tema liitlaste territooriumil.⁹ “Monastõri” tegelikuks algusajaks oli 1942, kui üle rindejoone saadeti kogenud Nõukogude agent “Geine”. Ta esines monarhistliku põrandaaluse organisatsiooni “Prestol” emisarina ja värvati peatselt sakslaste poolt agendiks koodnimega “Max” ning seejärel saadeti tagasi Venemaale.¹⁰ Tegelikult jäi “Geine”

⁶ O. Reile. Macht und Ohnmacht Geheimdienste Verlag Welser Mühl, 1968; Der deutsche Geheimdienst im II Weltkrieg. 2. kd. Weltbild Verlag. Augsburg, 1990.

⁷ L. Farago. The spy who fooled J. Edgar Hoover (raamatus “The game of the Foxes”. New York, 1971, lk. 645–657).

⁸ Istorija sovetskix organov gosbezobasnosti (Dzeržinski-nimelise KGB Kõrgema Kooli “täiesti salajane” õpik), 1977, lk. 380–389 (koopia ERAF-i raamatukogus).

⁹ P. Sudoplatov et al. Special Tasks, 1994 (eesti keeles: Olion, 2000).

¹⁰ Operatsija Monastör. Očerki istorii Rossijskoj vnešnej razvedki, kd. 4, lk. 109–119; Operativnaja igra “Berezino”, lk. 120–1228 (vene k.).

kuni sõja lõpuni Sudoplatovi agendiks, kes edastas Berliinile suurel arvul valeinformatsiooni, mille alusel muu hulgas Moskva piirkonda saadeti arvukalt Saksa luure sidemehi (operatsioon “Kurjerō”) ja teatati sakslastele olematust “Scherhorni lahingugrupist”, mida sakslased püüdsid iga hinna eest, kuid tagajärjetult Minski metsades olevast piiramisrõngast välja aidata (operatsioon “Berezino”). “Maxi” olevat oma mälestustes kiitvalt maininud nii Saksa poliitilise luure šeff Walter Schellenberg, Reinhard Gehlen kui ka Hitleri lemmik, kuulus diversant *Sturmbannführer* Otto Skorzeny.¹¹

P. Sudoplatovi memuaaridest selgub siiski, et “Geine-Max” (Aleksander Demjanov) oli tegelikult juba 1929. a. GPU-sse värvatud agent, kes edukalt töötas kuni sõja lõpuni Moskva huvides ja autasustati hiljem Punatähe ordeniga. Selline suurejooneline pettus sai arvatavasti võimalikuks seetõttu, et “Max” esines Nõukogude kindralstaabi juures töötava sideohvitserina, kes varustas sakslasi peamiselt strateegilise iseloomuga luureandmetega, mis ei olnud küll sajaprotsendiliselt võltsitud, kuid pikema aja lõikes teenisid ikkagi Punaarmee sõjalis-strateegilisi eesmärke.

Saksa *Abwehr* värbas omakorda paljusid kinnipüütud Vene agente ja organiseeris nende abil mitmeid raadiomänge, mis ei kestnud küll kaua, seda Nõukogude vastuluure äärmise ettevaatlikkuse tõttu. Kõige edukamaks nende seas on peetud kapten Ivan Jassinski (teenis tõlgina 86. kaardiväediviisi staabis, langes vangi augustis 1943. a.) peetud raadiomängu, mis kestis peaaegu terve aasta ja mille käigus ta muu hulgas edastas andmeid Stavropoli ja Kuibõševi luurekoolide töö kohta.¹²

Mõnevõrra vasturääkivad on teated Saksa-Nõukogude luureagendi Pjotr Tavrini kohta. Lääne-Saksamaa hilisemast luurešeffist Reinhard Gehlenist kiitva raamatu kirjutanud Edward Cookridge¹³ väidab, et mais 1942 Saksa vangistusse langenud Punaarmee kuulipildujaroodu komandöri Pjotr Tavrini raadiomäng kestis ligi kaks aastat. Ta värvati Gehleni poolt Saksa agendiks, saadeti tagasi Nõukogude tagalasse, töötas mitmes staabis, sai isegi Nõukogude Liidu kangelaseks, kuid tabati septembris 1944 Smolenski lähedal koos raadiosaatja ja šifritega. Nõukogude ametlikes allikates¹⁴ seevastu väidetakse, et Pjotr Tavrini, kelle õige nimi oli Šilo, tabati kohe 05.09.44 Nõukogude tagalasse allaviskamise järel koos oma naisega. Tema ülesandeks olevat olnud operatsiooni “Zeppelin” raames Jossif Stalini tapmine, kuid maha lasti ta alles 1952. aastal. Kahjuks pole Lääne uurijatel ka 60 aastat hiljem olnud võimalik KGB (FSB) arhiividega tutvuda ega selle versiooni tööpärasust kontrollida. E. H. Cookridge on Tavrini juhtumit kommenteerinud sõnadega:

“Ta “tehti kahjutuks”, kuid kuidas saab “kahjutuks teha” seda, mida ta teha jõudis, saates välja kõik need šifrogrammid, mida säilitatakse Gehleni “idaosakonna” arhiivi kolmes köites.”

¹¹ Tegelikult Schellenbergi memuaarides selline viide puudub ja ainult Gehlen oma raamatus “The Service” mainib Moskvast Maxi-nimelist agentit. Skorzeny mälestustes on ainult põgusalt juttu nimetust “vene agendist, kes oli juba sõja algusest saadik Saksa teenistuses”. Vt.: O. Skorzeny. Skorzeny erimissioonid. Tallinn, 2002.

¹² E. H. Cookridge. Gehlen: spy of the century. London, 1971; Reinhard Gehlen oli sõja ajal *Wehrmacht*’i luureorganit “Fremde Heere Ost” ülem. Hiljem värvati ta ameeriklaste poolt oma teenistusse ja töötas Saksa Liidubariigi luurejuhina. R. Gehlen oma mälestustes: (R. Gehlen. Der Dienst. Köln, 1971) sellest juhtumist ei räägi.

¹³ Samas, lk.126–128.

¹⁴ S. Čujev. Spetsluzhby tret’ ego reixa. II k., lk. 286–314, protkol doprosa Tavriona P. I. veebileht: www. rau.su/observer/N7-8

I peatükk

Sõjaaegsed luuremängud

“Salateenistus peab alati jääma härrasmeeste pärusmaaks. Kui see enam nii pole, ootab kõiki hukatus.”

Walter Nicolai (Saksa luurešeff Esimese maailmasõja ajal)

Abwehr’i luurevõrk Eestis

Saksa sõjaväeluurel (*Abwehr*’il) tekkis tihe koostöö Soome ja Eesti sõjaväeluurega juba 1930. aastate teisel poolel. Selle luurevõrgu juhiks 1930-ndate aastate lõpul oli korvetikapten (hilisem fregatikapten) Alexander Cellarius, kelle kohta EV sõjaväeluure viimane juht Villem Saarsen on kirjutanud nii: “Meeldejäädvalt ehtne meremees, ikka tublis meeolus, abivalmis, kui teda oli tarvis ja vähese vaimustusega Hitlerisse ja tema riigikorrasse. Ta oli noore ohvitserina teeninud soomuslaeval, mille komandöriks oli olnud admiral Canaris, hilisem vastuluureülem.”¹⁵

Cellarius kuulus veel sellesse rangelt preisi ohvitseride aukoodeksit austavasse “džentelmenide liigasse”, kelle kohta Briti ajaloolane R. Bassett on kirjutanud: “...kui kõrvale jätta sellised pisiasjad, nagu välismaalaste äraostmine, agentide väljapressimised, altkäemaksud allikatele ja spioonide likvideerimine, on luuretegevus üks aus ja õilis amet.”¹⁶

Cellariuse eluloolised andmed pole kindlalt teada, arvatavasti sündis ta 1898. a. Veneemaal¹⁷ ja oli ema poolt vene päritolu, mis seletab tema head vene keele oskust.

1939. a. nimetati Cellarius Saksamaa sõjaväeatašee abiks ning mereväeatašeeks Soomes ja Eestis, 1940. a. suvel, Eesti annekteerimise järel Punaarmee poolt viidi ta

üle Helsingisse. Ühtlasi juhtis ta 1939–1941 *Abwehr*’i salajast luureüksust, mida nimetati “Kriegsorganisation – KO Finland/Estland” (tegutses ka Rootsis ja Lätis). 1941. a. juunis määrati ta äsja loodud “Abwehrnebenstelle Reval” (rohkem tuntud “Cellariuse büroo” nime all) ülemaks.

Abwehr’i üksused Eestis

Selgituseks olgu öeldud, et alates 1942. a. suvest oli kõigil Vene–Saksa rindel tegutsenud *Abwehr*’i organitel kasutusel järgmine numbratsioon: luurekomandod ja luuregrupid said numbri 101 ja sellest ülespoole, majandusluure komandod ja grupid – alates numbrist 150 ja sellest ülespoole; diversioonikomandod ja -grupid alates 201-st, vastuluurekomandod ja -grupid alates 301-st.

Saksa *Abwehr*’i luureorganite paiknemist sõjaaegses Eestis ja selle lähipiirkondades esitab joonis 1.

Lisaks juba mainitud *Abwehrnebenstelle* (ANSt) *Reval*’ile olid Eestisse paigutatud veel *Abwehr*’i komandod 102, 166M, 204, 304 ja 151Wi (iga komando koosnes 3–8 *Abwehr*’i grupist), *Abwehr*’i grupid 111, 112, 206, 210, 211, 212, 311, 312, 313, 317, 319 ja 326 (mõned neist ainult lühiajaliselt). *Abwehr*’i luurediversioonikoolid Valgas, Vana-Nursis, Viuhlas, Kumna mõisas, Keila-Joal ja Leetses.¹⁸

ANSt Reval

Formaalselt allus *Abwehrstelle Ostland*’ile Kõnigsbergis, tegelikult töötas iseseisvalt tihedas koostöös Saksa väegrupi *Nord* luurekomandodega ja -gruppidega. Tegutses ametlikult vabatahtlike värbamisbüroo sildi all ja paiknes Tallinnas Koidula tänaval majades nr. 3 ja 14. Majale oli igast küljest ligipääs, hoone seinad olid väga paksud ja helikindlad. Maja kunagine omanik oli lasknud pärast 1939. a. ülikülma talve panna akendele kolmekordsed klaasid. Hoonet eraldas kõrvalhoonetest kõrge tara.

¹⁵ V. Saarsen. See, mis ma nägin. Stockholm, 1978.

¹⁶ R. Bassett. Hitler’s Spy Chief. 2004 (eesti keeles 2005).

¹⁷ A. Cellariuse sünnipaigana on mainitud Riia, Moskvat ja Tšeljabinski-lähedast Troitskit.

¹⁸ L. Barkov. *Abwehr* Eestis. Tallinn, 1974, lk. 62.

Joonis 1. Abwehr'i üksused Eestis ja selle naabruses sõja ajal.

ANSt Revali käsutuses oli terve raadiojaamade võrk. Tema ametiruumides K. Pätsi t. 20 paiknes võimas raadiojaam nimetusega "Pagar", mis oli ette nähtud sidepidamiseks alluvate ja kõrgemalseisvate luureorganitega, seal asus ka raadiomängude keskus. Peale selle asetsesid Lasnamäel ja Vabadusplatsil *Abwehr* 'i peilimisjaamad. ANSt Revali kasutada olid dessantoperatsioonide tarvis omad ründepaadid, kaatrid, puksiirid ja mootorpargased. Üksuse koosseisu kuulusid ka ajakirjandusgrupp, materjali-, toiduainete- ja relvalaad, samuti kingsepa- ja rätsepatöökojad. Selles luurekeskuses valmistati ette ka agente Venemaa tagalasse saatmiseks. Ühest sellisest kaugluuregrupist räägime lähemalt veel allpool. Üksusel oli oma kartograafiateenistus, mis tegeles peamiselt Leningradi linna ja oblasti kaardistamisega. *Abwehr* 'i vastuluuretegevus hõlmas peaaesjalikult Tallinna mere-sadamat, vangilaagreid, põlevkivikaevandusi ja tööstusettevõtteid mujal Eestis. ANSt Revali koosseisus tegutses ka Eesti grupp – L. Barkovi andmeil ligi 100 resident ja agent, nende seas EV kapten Kalmus,¹⁹ kolonel Jakobsen,²⁰ kolonel Saarsen,²¹ mereväekapten Hold²² ja kolonelleitnant Ein.²³

Endine EV raadioluure juht A. Kalmus võeti raadioluure spetsialistina 1940. a. Soome sõjaväeluure teenistusse, ta täitis ühtlasi *Abwehr* 'i sideohvitseri ülesandeid. 1944. a. määrati ta "Haukka" luurerühma ja suvel ka

Tümmlieri raadiokursuste ülemaks. Jakobsen värvati 1940. a. Berliinis Nõukogude välisluure agendiks varjunimega "Stok",²⁴ kuid koostöö temaga jäi lühiajaliseks. Sõja ajal töötas Jakobsen Saksa peakorteri alluvuses ja täitis selle eriülesandeid, hiljem pidas KGB teda nii Inglise, USA kui ka Prantsuse luure residendiks, kuid katsed teda uuesti Nõukogude agendiks värvata jäid tulemusteta.²⁵ Saarsen tegutses 1942.–1944. a. ANSt Revali *Meldekopfleiter* 'ina Tartus (*Meldekopf* oli okupeeritud territooriumil asuv *Abwehr* 'i väikseim struktuuriüksus teadete vastuvõtmiseks ja väljasaatmiseks ning agentide edasisaatmiseks oma tegevuspiirkonda ehk eesti keeles midagi sidekeskuse- või sidesõlme-taolist), tegeles 1944. a. lõpul Saksamaale taganenud AG/FAT 326 ümberformeerimisega. Sõjaväearst Holdi tegevuse kohta *Abwehr* 'i luurajana täpsemad andmed puuduvad, Evald Ein oli 1942–1944 ANSt Revali *Meldekopfleiter* Läänemaal (Haapsalus).

Teistest *Abwehr* 'i *Meldekopfleiter* 'itest Eestis olgu nimetatud veel leitnant Aasoja (Tallinnas), reservlipnik Reintalu (algul Tartumaal, siis Petserimaal), reservleitnant Jürgensoni (Võrumaal), major Mullartit²⁶ (Pärnumaal), kapten Arthur Saarseni (Viljandimaal) ja kaptenmajor Varest (Virumaal). Mitmed teisedki endised EV luureohvitserid (Richard Maasing,²⁷ Aksel Kristian, Aleksei Kurgvel) olid sõja ajal *Abwehr* 'iga tihedalt seotud, kas siis otseselt või Soome peastaabi

¹⁹ Andres Kalmus (25.09.1902, Pärnumaa, Orajõe vald – 22.06.1990, Göteborg). Eesti Sõjavägede Staabi 2. (luure) osk. D-jaoskonna (raadioluure) ülem, vabastati sõjaväest juulis 1940 ja põgenes Soome, kus võeti Soome Peastaabis tööle ANSt Revali sideohvitseriks Soomes.

²⁰ Ludvig Jakobsen (25.09.1893, Tõrva – 11.12.1961, Köln), oli alates 1936. aastast EV sõjaväeatasee Saksamaal.

²¹ Villem Saarsen (29.09.1891, Viiratsi vald – 29.01.1982, Stockholm), Eesti Sõjavägede Staabi 2. osk. viimane ülem, põgenes 1940. a. juulis Saksa kaubalaeval koos Kurgveliga Saksamaale.

²² Herbert-Andreas Hold (23.01.1887, Kaarepere vald – 23.02.1981, Menden, Saksamaa), EV sõjaväe meditsiinikapten, lahkus Hitleri kutsel 1939. a. ümberasujana (*Umsiedler*) Saksamaale, loobudes Eesti Vabariigi kodakondsusest.

²³ Evald Ein (17.06.1894, Kolga vald – 20.02.1986, Borås, Rootsi), Eesti Sõjavägede Staabi varustusvalitsuse intendantuuri osk. ülem.

²⁴ ERAF, f. 138, s. 12, lk. 61–62.

²⁵ ERAF, f. 131. (Ad Fontes 2): I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti, lk. 65–66.

²⁶ Mihail Müllerstein-Mullart (1897, Tallinn – 1971, USA) eestistas nime suvel 1940, teenis Punaarmees ja jooksis Põhovi all üle.

²⁷ Richard Maasing (1896, Tartu – 1976, Stockholm), osales Esimeses maailmasõjas ja Eesti Vabadussõjas (VR I/3), kuni 1939. a. Eesti Sõjavägede Staabi luureosakonna ülem, siis staabiülema I abi, kolonel. Lahkus armeest omal soovil 07.10.1939. Põgenes 1939. a. Saksamaale, hiljem elas Rootsis.

kaudu. Näiteks kapten Aksel Kristian²⁸ oli värvatud juba 1936. aastal läbisõidul Soomest Eestisse Leningradi sõjaväeringkonna eriosakonna poolt koodnimega "Palu", kuid varsti side temaga teadmata põhjustel katkes.²⁹ Sõja ajal töötas ta aktiivselt Soome Peastaabi luureosakonna ja Cellariuse büroo heaks. Viimase ülesandeid täitsid ka kolonel Maasing ja kapten Kurgvel, pidades ühtlasi ühendust ka lääneliitlaste luuretega.³⁰

Mis puutub *Abwehr*'i komandodesse ja -gruppidesse, siis igaühel neist oli oma spetsiifiline ülesanne ja tegevusvaldkond. Raadiomängudega tegeles neist Eestis *Abwehrgruppe* 326, millest räägime pikemalt peatükis 2. Teiste allüksuste funktsioon oli järgmine.

Õhuluurepunkt *Referat Luft* Tallinnas – alus ANSt Revalile, tegeles oma paari-kolme lennuki abil õhuluurega, uuris ja pildistas tulevase rünnakuobjekte, kontrollis toime pandud diversiooniaktide tagajärgi ning pidas sidet rindeväeosade õhuluurepunktidega. Selle ülemaks oli G. Buschmann.³¹

Mereluurepunkt *Referat Marine* – allus ANSt Revalile, asus algul Leningradi oblastis (Horni ja Granti grupid), 1944. a. veebruaris toodi üle Kohtla-Järvele, tegeles luureandmete kogumisega Balti Laevastiku ning Leningradi ja Kroonlinna rannakaitse kohta. 1944. a. võttis tema funktsioonid üle komando 166M.

Abwehr'i komando 102 – toimis sõja alguses Lõunarindel (nimetuse all 1A), toodi 1943. a. oktoobris Ukrainast (Poltaava, Starobelsk, Harkov) Tallinnasse väegrupi *Nord* käsutusse, asus mõnda aega Kumna mõisas. Komando viimane ülem oli *Oberleutnant* Dallinger. Üksus

hajutati 1944. a. lõpul muude väeosade vahel.

Abwehr'i grupp 111 – loodi juba enne sõda vene valgeemigrantidest, alates 1942. aastast paiknes mitmes kohas Leedus, Lätis ja Pihkva oblastis, kasutas ka Valga luurekoolis väljaõppe saanud agente, taganes sõja lõpul Saksamaale, langes 1945 sõjavangi Ameerika vägede kätte.

Abwehr'i grupp 112 – asus 1941–1943 Leningradi oblastis, enamiku ajast Siverskis, luuras Leningradi ja Volhovi rindel, hiljem 3. Balti rinde tagalas, toodi 1944. a. algul Pihkva kaudu Eestisse (Rikandile Võrumaal), sealt siirdus Läti kaudu Saksamaale, langes 1945. a. sõjavangi Ameerika vägede kätte. Nagu *Abwehr*'i grupp 111, allus ka grupp 112 *Abwehr*'i komandole 104, kasutas palju Valga luurekooli kasvandikke, näiteks koolitati seal hiljem topeltagendiks osutunud Meleti Malõšev.³²

Abwehr'i komando Wi 151 – majandusluure üksus, tegeles peamiselt Valga sõjavangilaagris nr. 110, Viljandi sõjavangilaagris nr. 375, Tapa sõjavangilaagris nr. 154 ja Kohtla-Järve sõjavangilaagris nr. 377 viibivate vangide ülekuulamisega ning nende väljavalimisega kasutamiseks sõjatööstuses või Saksa luure agendina. Vastava eriosakonna ülemaks Tartus oli *Sonderführer* Karl Stoll.

Abwehr'i komando 166M – mereluurekomando, loodi 1944. a. mais Tallinnas, ülem eestlasest korvetikapten Bruno Linneberg,³³ asetäitja eestlane Mihkel Piigert³⁴, filiaal asus Kohtla-Järvel ja agentide väljaõpe toimus Keila-Joa luurekoolis. Teostas luuret Läänemere ja Soome lahe rannikul ning saatis agente mere kaudu kaatritel või vesilennuki-

²⁸ Aksel Kristian (26.10.1900, Tartumaa Rannu vald – 03.08.1985, Stockholm). EV sõjaväeataşee Helsingis 1939–1940, keeldus suvel annekteeritud Eestisse naasmast, 1941–1944 Soome Peastaabi luureosakonna teenistuses.

²⁹ ERAF, f. 138. Kristiani värbamise kohta vt. ka: f. 131, lk. 65 (Ad Fontes 8. lk. 55) ja I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti, lk. 64–65. Andis andmeid Soome, Saksa ja Poola sõjaväe kohta, kuid Eesti kohta keeldus seda tegemast.

³⁰ Aleksei (Aleks) Kurgvel (1804, Kuressaare – 1982, New York), Eesti Sõjavägede Staabi 2. osk. A-jaoskonna ülem. Põgenes 1940. a. Saksa kaubalaeval Saksamaale, siis Soome Peastaabi luureosakonnas ja Saksa 18. armee juures, hiljem Saksamaal ja USA-s, Eesti Ohvitseride Keskkogu esimees Ameerika Ühendriikides.

³¹ Gerhard Buschmann (1910, Poltaava – 1981, Saksamaa), baltisakslane, kuni 1940-ni Eesti Aeroklubis purilennunduse instruktor, sõja ajal Eesti lennuüksuse looja ja juht.

³² S. Čujev. Specslužby tret' ego reixa, 1. kd., St. Peterburg, 2003, lk. 87.

³³ Bruno Linneberg (1899, Tallinn – 1964, Stockholm), EV mereväeohvitser, kaptenmajor.

³⁴ Mihkel Piigert (1891, Saaremaa – 1945 vabaturm Saksamaal Nienhagenis), EV Merebaas, meresideülem, aastamolt kaptenmajor.

tel oma sihtmärkide juurde. Septembris 1944 viidi üle Danzigisse ja ümberformeerimise järel Ida-Preisimaale, hiljem asus Saksamaal. Viimane ülem oli *Oberleutnant* Neumann.

Abwehr’i komando 204 – diversiooni-grupp, mis tegutses algul väegrupi *Nord* juures Leningradi ning seejärel Balti rindel, kuni 1944. a. asus Pihkvas, seejärel Riia lähedal, Leedus, Poolas ja Saksamaal, ülemad *Oberst*’id Eschwieger, Muthrait, Mechlis ja major Reinecke. Agentide väljaõpe toimus ka Eestis Vana-Nursi ja Vihula luurekoolides.

Abwehr’i grupp 206 – tegutses Saksa 4. tankiarmee juures, 1942–1944 Idarindel, ümberformeerimise järel, 1944. a. paigutati Eestisse, asus algul Erastvere mõisas, seejärel Võrus ja Viljandis. Viljandis organiseerisid kapten Mischlewski, leitnandid Broer ja Ramdor eestlastest sõjavangidest eraldi diversioonigruppe.³⁵ Hiljem taganes Leedu, Poola ja Tšehhoslovakkia kaudu Saksamaale.

Abwehr’i grupp 210 – tegutses 1942–1944 Idarindel Vjazmas ja Vitebski oblastis, agentuur värvati ka sõjavangilaagritest Tallinnas ja Viljandis.

Abwehr’i grupp 211 – asus algul Leningradi oblastis ja Pihkva piirkonnas, toodi jaanuaris 1944 Pärnu, arendas diversiooni ja luure-tööd vaenlase tagalas, 1944. a. lõpul taganes Tšehhoslovakkiasse ja hiljem Saksamaale.

Abwehr’i grupp 212 – asus oktoobrist 1941 kuni aprillini 1944 Vihulas, väljaõpe toimus paljudes Baltikumi luurekoolides, agentuur koosnes värvatud sõjavangidest, peamiselt lätlastest. Tegutses hiljem Ida-Preisimaal ja Saksamaal, osa väiksemaid grupe ka Kuramaa kotis koos filiaalidega Tallinnas ja Ventspilsis.

Vastuluure *Abwehr*’i komando 304 (juulini 1942 kandis nimetust 3C) – loodi juba sõja eel ja anti sõja alguses väegrupi *Nord* käsutusse, talle allusid *Abwehr*’i grupid 311, 312, 313, 317, 319 ja 326, mis tegutsesid Saksa armee juures või selle tagalas, selgitades välja Nõukogude luurajaid, partisane, pörandaaluseid töötajaid jne., kogusid ja töötasid läbi trofeedokumente. Tegevuspiirkond hõlmas peami-

selt Eesti piirialasid, eestkätt Lätit, kust peeti suurel arvul raadiomänge venelastega.

Abwehr’i grupp 311 – allus 16. armeele, tegutses Pihkva ja Novgorodi oblastis, hiljem Riia lähedal, taganes Poola Poznani erilaagrisse ja siis Pommerisse.

Abwehr’i grupp 312 – allus algul 18. armeele, siis 3. tankiarmeele, tegutses algul Leningradi ja Pihkva oblastis, viidi siis Eestisse, kus hakkas teenindama Kagu-Eesti alasid, seejärel Lätisse ja Saksamaale. Osa residentuure paiknesid märtsis 1944 Peedu mõisas 18. armee eriosakonna 1Z alluvuses, nende baasil formeeriti 685. idapataljon kapten Feofanovi juhtimisel.

Abwehr’i grupp 313 – allus 281. julgestusdiviisile, mais 1943 asus Leningradi oblastis Opotškas, hiljem tegutses Pihkva oblastis ja Lätis.

Abwehr’i grupp 317 – allus alguses 16. armeele, seejärel 201. julgestusdiviisile, tegutses Velikije Luki ja Polotski oblastis, siis Lätis (Rēzekne, Sebeži, Jaunjelgava).

Abwehr’i grupp 319 – allus 285. julgestusdiviisile, teenindas Eestis-oleku ajal Kirde-Eestit, 1943. a. dislotseerus Võrus eelpostidega Oudovas ja Luugal. Taganes hiljem Lätisse.

Abwehr’i luurekoolid

Valga luurekool loodi septembris 1941 *Abwehr*’i komando 104 poolt ja kandis “Vene kolonni” tingnimetust okupeeritud Vene territooriumi jaoks politseinike ettevalmistamise sildi all. Kooli ülem oli alampolkovnik von Riese (“Rudolf”). Kool asus algul Valgas Seminari tänaval ja koosnes kahest ettevalmistusosakonnast – luure ja radistid. Aprillis 1942 viidi radistide osakond üle Lätisse Adaži lähedale, 18 km kaugusel Riia. Valga luurekooli teine osakond loodi augustis 1942 Lätis Strenčis, kuhu septembris viidi üle ka radistid. Sellega siirdus kogu luureagentuuri ettevalmistuskeskus Valgast üle Strenčisse. Kooli kaader värvati peamiselt Valga, Tapa, Pärnu ja Riia sõjavangilaagritest. Alates juulist 1943 nimetati luurekool ümber “ROA kooliks”.³⁶ Juhtkond

³⁵ Vt. S. Čujev. *Specslužby tret’ego reixa*, lk. 118.

³⁶ Russkaja Osvoboditel’naja Armija (Vene Vabastusarmee).

koosnes peamiselt venelastest. 1943. a. viidi kool täielikult üle Lätisse, seejärel Leedusse Mažeikiasse, aasta lõpul Ida-Preisimaale, kus toimus tema ümberformeerimine.

Vana-Nursi luure-diversioonikool (10 km kaugusel Võrust) loodi juulis 1942 tingnime-tuse “Malepartus” all. Kool allus *Abwehr*’i komandole nr. 204. Ülemaks oli leitnant Zinke, teise nimega Ernst Anderson. Peamised kursused värvati Kingissepa, Tallinna ja Valga vangilaagritest, enamik neist olid venelased, peaõppeaineks lõhkamine. Juulis 1943 ühendati see kool Vihula diversioonikooliga, aasta lõpus saadeti osa õppejõude *Abwehr*’i staapi “Walli-1”, ülejäänud õppejõud ja agendid jäid Petseri lähedale. Detsembri lõpust asus kool kahes õppelaagris: esialgu Lätis, seejärel üks osa Pärnu lähedal Uulu mõisas (25 km Pär-nust) ja teine osa Reiu (?) mõisas (12 km Pär-nust). Luurekooli mõlemad laagrid lahkusid Eestist ja 1945. a. paiknesid juba Saksamaal.

Vihula luure-diversioonikool (30 km Rak-verest, endine parun Schuberti mõis) loodi oktoobris 1941 AG 212 juures, ülemaks oli kapten Kurt Reinhardt. Agente-kursante värvati sõjavangilaagritest Lätis ja Leningradi oblastis, hiljem anti *Abwehr*’i 204. komando käsutusse, parašütistide allaviskamine teos-tati Pihkva, Riia või Siiversi aerodroomidelt. Aprilli algul 1943 viidi kool täiskooosseisus üle Leningradi oblastisse. 15.06.1943 ühendati Vana-Nursi luurekooliga.

Luurekool Kumna mõisas (22 km Tal-linnast) loodi detsembris 1941 tingnime-tuse “Laager nr. 1” all, ülem eestlasest kapten Johan Kase,³⁷ allus ANSt Revalile. Märtsis 1943 moodustati Kumna, Leetse ja Keila-Joa luurekooli kursantidest 80-meheline grupp Cellariuse juhtimisel, mis saadeti Idarinde löi-gule Oranienbaumi lähistel. Teadmata põhjus-

tel kavandatud diversioonioperatsioon jäi ära, mehi kasutati Koporjes ja Peterhofis kaitsera-jatiste ehitamisel ja propagandasalgas “Oran”. Mais 1943 toodi 25 agenti tagasi Kumnasse, sinna saabus aasta lõpul ka Kiievest tulnud *Abwehr*’i komando 102. Varsti pärast seda viidi kogu koosseis, k. a. õppejõud, üle Keila-Joale. Osa mehi saadeti hiljem trahvilaagrites-se Viljandis ja Ida-Preisimaal, radistidegrupp aga sai täiendavat koolitust Leetsel.

Keila-Joa luurekool loodi märtsis 1942 tingnimetusega “Laager nr. 2”. See allus ANSt Revalile ja asus kahekorruselises hoo-nes mõisa südames. Kooli ülemateks olid leit-nant Eduard Grant³⁸ ja 1943. aastast eestla-sest kapten Johan Kase. Kool tegutses kuni maini 1944, kui enamik kursante arvati ROA koosseisu või saadeti teistesse luurekoolides-se. Üheaegselt õppis koolis 70–80 kursanti, peamiselt Vene sõjavangid ja ülejooksikud. Mitu korda viidi kogu isikkoosseis dessant-operatsiooni eel mujale (näiteks septembris 1942 Soome, 1943. a. lõpus Lavansaarile).

Leetse luurekool (Pakri poolsaarel Pal-diski lähedal) loodi aprillis 1942 ANSt Reval alluvuses. Selle ülem oli eestlasest mereväe-kapten Verner Puurand,³⁹ hüüdnimega “Jānes Werner”. Agente-kursante värvati peamiselt Tallinna ja Viljandi sõjavangilaagritest, samu-ti valiti välja Kumna luurekoolist komandant Halapsini ja raadioinstruktor Zinovjevi poolt. Üheaegselt õppis koolis kuni 50 kursanti, en-ne allaviskamist saadeti nad *Abwehr*’i 104. ko-mandosse või täiendõppele Strenči luurekooli.

Nõukogude luurele olid *Abwehr*’i luure-keskused Eestis ammu teada ja veel enne Pu-naarmee põhijõudude jõudmist Tallinna püü-ti ANSt Reval enda kätte haarata. Vastavat Smerši erigruppi juhtinud kapten Printsevi sõnade kohaselt toimus see nii.⁴⁰

³⁷ Johan Kase (1896, Abja vald – 1994, Saksamaa). Osales Vabadussõjas, hiljem Kaitseliidu Tartu Maleva ohvitser, EV kapten 1940.

³⁸ Eduard Grant (Grot), (1898–1957), baltisakslane, Keila-Joa luurekooli ülem 1942–1943, seejärel samas õppejõud, elas hiljem Lääne-Saksamaal.

³⁹ Verner Puurand, varasema nimega Puurmann (1904, Narva – 1983, Brisbane), EV mereväeohvitser, allvee-laeva “Kalev” kapteni abi ja kapten (al. 1939. a.), värvati venelaste poolt agendiks “Javin” (ERAF, f. 131, s. 319; Ad Fontes 2, lk. 91), Saksa sõjaväes 1941–1944, langes 1945 ameeriklaste kätte sõjavangi, Balti Valve- ja Pioneeriüksuse formeerija majori auastmes, 1948. a. siirdus Austraaliasse.

⁴⁰ E. Hion. Tallinn, Koidula 3. – Aja Puls 1985, nr. 12.

“*Abwehr*”i Tallinna keskus oli nende saabumisel 21. septembril maha jäetud, kuid keskuse keldris oli palju dokumente, mida sakslased kas ei pidanud vajalikuks välja vedada või ei jõudnud seda teha. Võib-olla jäeti mõned paberid meelega maha.”

Nende paberite hulgast leiti sakslaste kartoteek, kus muu hulgas esines ka Eesti Vabariigi Rahvusnõukogu liidri Ernst Kulli nimi.

Printsevi kinnitusel “sakslaste kartoteegi andmete järgi leiti Kull üles”. Siiski on teada, et Saksa vanglast vabanenud ja välismaale põgenemisest loobunud E. Kull vormistas enda juba oktoobri alguses taasloodud ENSV Riikliku Kirjastuse töötajaks.⁴¹ Sellest on kirjutatud ka oma mälestusraamatus Erika Aulik,⁴² mainides, et Kulli töölevõtjaks oli tema vana tuttav ja Kirjastuskeskuse tollane direktor Mihkel Jürna, kes nähtavasti Kulli rahvuslikust tegevusest Saksa okupatsiooni ajal midagi ei teadnud.

Osa ANSt Revali dokumente leiti hiljem Riias, kuhu enne linna vallutamist jõudis tšekist Pospelovi erirühm, osa avastati pärast sõja lõppu Saksamaal.

Cellarius ise lahkus Tallinnast lennukil 18. septembril ja määrati Saksamaal Svinemünde lähedal Heringsdorfi mõisas asuva mereväe luurekooli ülemaks, seega oli ta soomlastega kahasse loodud luuregrupi “Sonderkommando Nord” üks juhte. Sõja lõpul langes ta sõjavangi, kuid vabastati liitlaste poolt kui spetsialist 02.06.1946.⁴³ Tema hilisem saatatus on teadmata.

Sõjapäevil arendasid aktiivset luuretegevust Eestis ka Saksa julgeolekupolitsei ja *Sicherheitspolizei und SD Estland*, mille ülemaks kaua aega teatavasti oli SS-*Standartenführer* Martin Sandberger,⁴⁴ alates 1943. aasta augustist aga *Obersturmbannführer* Bernhard Baatz. Eestlastest koosnenud B-osakonda juhtis 1943. a. lõpuni

Obersturmbannführer (vastab tavaarmees kolonelleitnandile) Ain Mere, seejärel *Hauptsturmbannführer* Julius Ennok. Väli- ja haruosakondade arv muutus sõja käigus, algul asusid väliosakonnad (*Hauptausstellen*) Tartus, Pärnus, Narvas (haruosakondadega Jamburgis ja Oudovas) ning Pihkvas (haruosakonnad Porhovi ja Luugas). Septembrist 1943 kaks viimast likvideeriti ja haruosakonnad jäid Paidesse, Kiviõlisse, Kohtla-Järvele, Rakverre, Valka, Võrusse, Petserisse, Viljandisse, Haapsallu ja Kuressaarde.⁴⁵

Raadiomängud Balti Laevastiku luureosakonnaga

Punalipulise Balti Laevastiku luureosakond hakkas luure-diversioonigruppe ja üksikagente saatma Eestisse 1942. aastal, kusjuures agendid töötasid tavaliselt paarikaupa. Nende tegutsemisalaks oli ainult Põhja-Eesti ja nende luureülesanne piirdus laeva-, rongi- ja maanteeliikluse jälgimisega Põhja-Eesti rannapiirkonnas.

Teadaolevalt esimene taoline radist-luuraja oli Manivald Moses.

Manivald Moses (s. 1920. a. Narvas Kreenholmi Manufaktuuri kangru perekonnas) töötas Narva tööstuskooli lõpetamise järel tiseri ja lukksepana. Mobiliseeriti Punaarmeele juulis 1941 Narvas, Nõukogude tagalas teenis 7. Eesti diviisis 27. polgu roodukirjutajana, saadeti aprillis 1942 Leningradi Balti Laevastiku raadioluurajate kooli, kus õppis raadioasjandust, šifreid, koode, Saksa lennukite ja laevade siluette, topograafiat ning luuretööd tagalatingimustes. Visati luuraja-parašütistina (agendinimega “Volt”) lennukilt alla 1. oktoobril 1942 oma kodulinna Narva lähistel (12 km linnast ida poole). Saadud ülesande kohaselt pidi ta kahe nädala pärast metsast

⁴¹ Töötan ustavaks jääda. Tallinn, 2006, lk. 1559.

⁴² E. Aulik. Viru tänav ja teised. Tallinn, 2004.

⁴³ J. Beckh. Blitz & Anker. 2005, lk. 439.

⁴⁴ Martin Sandberger (17.08.1911, Berliin – oli hiljuti veel elus). SS-*Standartenführer*, Julgeolekupolitsei ja SD ülem Eestis 1941–1943. Mõisteti Nürnbergis 1948 surma, kuid karistus muudeti eluaegseks vanglakaristuseks, vabanes 1958. a.

⁴⁵ Estonia 1940–1945. Tallinn, 2006, lk. 586.

Manivald Moses
(ERAF, f. 129, n. 1, s. 27849, toimik, Soldbuch).

välja tulema ja Narvas legaliseeruma legendiga, et ta on Punaarmee üle rindejoone põgenenud väejooksik. Kohe maabumise järel saatis Moses oma raadiosaatjal Leningradi staapi hulgaliselt vääruslikke luureandmeid liikluse kohta Narva-Kingisepa maanteel, mille eest juhtkond ta hiljem isegi Punatähe ordeni kandidaadiks esitas.

Olles raadiojaama ja langevarju metsa peitnud, läks ta paari nädala pärast Narva oma vanematekoju ja ilmus siis vabatahtlikult kohalikku Omakaitse staapi, kus ootamatult selgus, et samas töötab juhtival ametikohal tema endine koolivend Ralf Pikat. Omakaitse staabis aga selgus kiiresti, et Saksa vastuluurel olid selleks ajaks juba paljude Punalaevastiku luurekoolis õppinud eestlaste, sealhulgas ka tema, nimed juba teada.

Mosesel ei jäänud muud üle, kui kõik avameelselt üles tunnistada. Pärast ülekuulamist julgeolekupolitseis ja GFB (*Geheime Feldpolizei*) ehk Salajases Välipolitseis hakkas temaga tegelema *Abwehr*, kusjuures tema esimeseks ülekuulajaks oli sel ajal Narvas *Abwehr*'i tõlgina töötanud endine Eesti Vabariigi kolonel Henn Kurg.

Henn Ants Kurg sündis 17.10.1898 Tallinnas kaupmees Tõnu Kure pojana (isa oli pärit Lehtse vallast), õppis 1906–1916 Tallinna Aleksandri gümnaasiumis, astus 1916 Vladi-

miri sõjakooli Peterburis, sai lipnikuks 1916. a. detsembris, teenis seejärel 1. Eesti polgu tagavarapataljonis ja 3. Eesti polgus, kust siirdus Venemaale. Vene kodusõja ajal, 1918–1919 oli Slaavi-Briti leegionis Murmanskis, Eestisse tuli tagasi 1919. a. ja võttis osa Vabadussõjast, novembrist 1919 suurtükiinspektori adjutant, aastatel 1920–1923 suurtükiväepolgu õppekomando ülem ja välipatarei nr. 3 ülem, lõpetas alalisvää ohvitseride kursused 1922. a. 1923–1924 oli 1. suurtükiväerügemendi õppekomando ja 1. suurtükiväerügi 1. patarei ülem. 1924. a. sai kapteniks, augustist 1924 kuni juunini 1925 riigivanema adjutant, 1927–1930 sõjakooli patareiülem, 1930–1931 Sõjaväe Ühendatud Õppeasutuste vanem suurtükiväeohvitser, 1931–1934 1. suurtükiväerügi ülema abi, oktoobrist 1938 major, 1934–1938 4. suurtükiväerügi ülem, 1935 kolonelleitnant, 1938 sõjavägede staabi käsundusohvitser, 1938–1939 Tartu Ülikooli Riigikaitse Instituudi abijuhataja, 1939–1940 sõjaväeatašee Prantsusmaal ja Belgias. Koloneliks ülendati 24.02.1940.

Juunipöörde ajal 1940 viibis ta Eesti Vabariigi sõjaväeatašeenä Prantsusmaal, sõja alguse järel siirdus koos perekonnaga Saksamaale. Sel ajal võttis temaga ühendust Saksa *Abwehr* ja 1941. a. sõja puhkedes lähetati ta Soome, kus tema ülesandeks oli "Erna" luuregrupi formeerimine ja juhtimine, millest räägime veel allpool. Tallinna vallutamise järel saadeti Kurg teenima *Abwehr*'i Riia kontoris, 1942. aastal töötas ta *Abwehr*'i kaastöötajana ja tõlgina otse rindetsoonis, muu hulgas ka Narvas.

Henn Kurg oli just see isik, kes tegi vangi langenud Mosesele ettepaneku Saksa poolele üle tulla ja alustada venelastega raadiomängu, millega Moses kohe nõus oli. Nii juhtus, et sakslaste esimese Eesti territooriumil peetud raadiomängu tegelik initsiaator ja läbiviija oli endine Eesti Vabariigi ohvitser Henn Kurg. Metsast üles otsitud raadiojaam paigutati Kure korterisse ja järgmises raadiogrammis punalaevastiku staapi teatas Moses, et on olnud vahepeal sunnitud viibima põranda all, kuid kavatseb nüüd oma asukohta vahetada. Vastustelegrammis esitati talle mitmeid küsimusi, päriti andmeid patrullteenistuse kohta

Henn Kurg (ERA, f. 957, välispass 1940).

Narva linnas, eriti aga seda, millistel kellaaegadel patrullid linnavahel ringi liiguvad. Raadiomäng Kure juhendamisel jätkus veel kahe nädala jooksul, kusjuures Moses andis edasi nõutud andmed ja teatas, et tal on õnnestunud Narvas legaliseeruda ja endale töökoht leida. Novembri alguses teatas ta luurekeskusele, et Narvas tema jaoks keeruka olukorra tõttu (linnas tuntakse teda hästi ja teatakse, et ta astus vabatahtlikult Punaarmeele) sõidab ta Narvast ära Tallinnasse, kus tal õnnestus leida uus töökoht Lutheri vabrikus. Keskus andis Narvast ärasõiduks oma nõusoleku tingimusel, et ta võtab raadiojaama endaga kaasa ja jätkab sidepidamist punalaevastiku staabi luureosakonnaga.

Siiski ei lubanud *Abwehr* tal Tallinnasse sõita mitte üksinda, vaid andis kaasa ühe *Abwehr*'i sakslasest operatiivtöötaja, kelle korteris Tallinnas jätkus raadiomäng veel pool aastat. Moses saatis Leningradi luurekeskusele talle sakslaste poolt ette dikteeritud raadiogramme, mis peaaegu kõik olid desinformeeriva sisuga. Sama luurekeskuse ühe hilisema hinnangu järgi (see leidub Mosese juurdlustoimikus) nendes raadiogrammides mingeid olulisi luureandmeid edasi ei antud.

Raadiomäng katkes alles juulis 1943 ja selle formaalseks põhjuseks oli Mosese mobiliseerimine Saksa sõjaväkke, millest ta otsekohe teatas ka oma Leningradi keskusele.

Sealt anti sõjaväkke minekuks omapoolne nõusolek, soovitades rindele sattumise korral sobival momendil üle rindejoone minna ja ennast Punaarmee kätte vangi anda, paludes seejärel rindestaabis kokkusaamist kellegi "Ivanoviga". Mobilisatsiooni järel viibis ta algul Kohilas väljaõppel, saadeti siis radistide kursustele Lasnamäel, kus tema sealsetele ülemustele ootamatult selgus, et ta on värvatud juba *Abwehr*'i poolt ja peab operatiivselt raadiomängu venelastega. Seda raadiomängu lubati endisel viisil jätkata, kusjuures raadiosaatja jäeti juba varem teda valvanud *Abwehr*'i töötaja korterisse. Leningradi keskusest paluti nüüd luureandmeid Tallinna lennuvälja ja selle juhtkonna kohta, mida ta kohe tegi. Seejärel nõuti informatsiooni Tallinna sadamas peatuvate laevade kohta, mille ta edastas kooskõlas sakslaste poolt ette kirjutatud diktaadile. Kui ta aga omalt poolt palus saata endale uusi raadioakusid, siis keskusest enam vastust ei tulnud.

Sündmuste kulgu segas ka Lasnamäe lennuvälja kasarmus tekkinud ootamatu intsident, kui Moses sattus kaklusesse temaga samas kasarmutoas elava Saksa veltveebli – toavanemaga. Teda taheti anda Saksa sõjakohtu alla, kuid "päästeinglina" ilmus Tartust kohale *Abwehrgruppe* 326 ülem major Dammerau, kes võttis ta endaga kaasa ja viis Tartusse. Tema uuesti värbamise teostas Dammerau asetäitja W. Redlich, andes Mosesele uueks varjunimeks "Mihkel Eljas". Radistitööd talle siiski enam ei usaldatud, ta kuulus lahingurühma koosseisu lihtliikmena, otsides taga Eestisse alla visatud Nõukogude partisane.

Koos AG 326-ga taganes Moses 1944. a. sügisel Poolasse, siis Saksamaale ja Tšehhoslovakkiasse, kus kevadel 1945 langes Ameerika sõjavangi. Ameeriklased andsid ta 10 päeva pärast üle venelastele 9. kaardiväearmee Smerši kätte. Juunis 1945 mõisteti talle 9. armee sõjatribunalis Budapestis 10+5 aastat. Karistuse kandis ta algul Uuralis Sironovski hüdroelektrijaama ehitustöödel, seejärel Kaug-Idas Vanino sadamas ja lõpuks *Berlag*'is Magadanis. Vabanes ennetähtaegselt Kolõma mäetööstusettevõttest detsembris 1953 ja amnesteeriti 1955. aastal.

Teine Punalipulise Balti Laevastiku luureagent, kes vangistati sakslaste poolt ja tegi ümbervärvatuna kaasa raadiomängudes, oli Artur Puusepp (s. 1913 Narva-Jõesuus ehitustöölise pojana). Nagu Moseski, alustas ta oma töömehetööd tiserlina, mobiliseeriti Punaarmeesse 28.07.1941, viidi seejärel Nõukogude tagalasse. Viibis algul Põhja-Uuralis ehituspataljoni koosseisus, siis 7. Eesti diviisi 300. tagavarapolgus Kamõšlovis Sverdlovski oblastis. 08.04.1942 saadeti ta Leningradi laevastiku luurekooli, kus õppis kuni märtsini 1943. Nõukogude luureagendina kandis ta varjunime “Gennadi”, radistina töötas lühilainetel 54 m ja 76 m lainealades, tema raadiokutsungiks oli “Mum”.

Artur Puusepp maabus langevarjuga Viivikonna lähedal 4. märtsil 1943, venitades maandumisel oma jala ära. Kohe samal päeval võttis ta ühendust Leningradi luurekeskusega, teatas oma jalavigastusest ja kavatsusest ennast esialgu varjata oma onu juures Pühajõel. Raadioseansile keskusest vastust aga ei saanud. Järgmisel päeval asus ta tee Pühajõe, olles oma varustuse eelnevalt metsa peitnud. Teel ta arreteeriti kohaliku Omakaitse poolt ja anti seejärel üle GFP-le. Nagu allavistatud parašutistide puhul üldiselt kombeks oli, kuulati teda üle kõigi kolme organi – Omakaitse, GFB ja SD poolt. Viibides GFB vanglas, nõustus ta ümbervärbamise ettepanekuga ja oli valmis radistina raadiomängus osalema. Üldreeglina GFB ise raadiomänge ei korraldanud, kuid millegipärast otsustati nüüd sellega katsetada.

Esimene raadioseanss Leningradi keskusega toimus 7. või 8. märtsil. GFB dikteeris talle raadiogrammi sisu, milles teatati, et ta maabus Viivikonna lähedale, kuid nikastas oma jala ja kavatseb hakata ennast varjama ühe oma sugulase juures. Järgmine seanss toimus nädal aega hiljem, kusjuures Puusepp oli selleks ajaks vanglast üle viidud ühte GFB staapi. Sakslaste dikteerimisel andis ta edasi valeandmeid liidluse kohta Tallinna–Narva maanteel ja raudteel. Keskuse vastuses edastati talle uusi juhtnööre ning nõuti andmeid paatide ja aurikute asukoha kohta Narva jõel ja sadamas. Jätkuva raadiomängu käigus saatis ta Leningradi keskusele korduvalt igasugust

desinformatsiooni liidluse kohta Tallinna–Narva maanteel ja raudteel, samuti laevade kohta Narva sadamas. Poolteise kuu pärast saatis ta eetrisse raadiogrammi, milles palus lennukiga alla visata akupatareisid, toidumootoreid ja raha. Mõne aja pärast tuligi vastus, kus anti teada paigast, kuhu soovitud saadeti langevarjuga alla visatakse. Isiklikult “Gennadi” saadetise vastuvõtmisel ei viibinud, kuid tal jäi mulje, et see tõepoolest visati alla kokkulepitud kohta ja korjati sakslaste poolt üles, sest järgmise raadiogrammi tekstis oli öeldud, et nõutud saadeti on “Gennadi” poolt kätte saadud.

Raadiomäng kestis veel viis kuud, kuni Leningradi keskuses hakati tungivalt nõudma tema tagasipöördumist oma baasi. “Gennadi” vastas, et antud hetkel on tema tagasitulek ja üle rindejoone minek võimatu, kuid ta soovib oma tegevust jätkata ja palub alla visata veel varuosi ja akusid raadiosaatja jaoks. Sellele raadiogrammile Leningradi keskus enam ei vastanud. Võib oletada, et seal oli tekkinud tõsisemaid kahtlusi tema luuretegevuse suhtes. Ta saatis eetrisse veel mõned raadiogrammid, kuid ka neile ei vastatud ja sellega raadiomäng ka lõppes. Tegevuseta jäänud luureagent paigutati seejärel Viljandi erilaagrisse, kuu aega hiljem viidi aga üle Stablakki Ida-Preisimaal. 1944. a. märsi algul saabus sinna AG 326 ülem Dammerau, kes värbas ta koos ühe teise eestlasest luureagendiga (Võrumaal kinni võetud Aksel Prääts) oma teenistusse ja viis Tartusse. AG 326-s hakkas Puusepp kandma varjunime “Parve”, ta määrati lahingurühma koosseisu ja osales mitmel haarangul mai lõpul Kuristal. Haarang lõppes tulemusteta, kuid Laeval tapeti kaks partisani ja üks vangistati, juuli algul Palgissaare metsas oli neli haavatut omade hulgas. Septembris viidi *Abwehr*’i grupp 326 üle Paidesse (seal toimus veel üks haarang, kus tabati kaks väejooksikut) ja siis juba taganeti Saksamaa suunas.

Nõukogude sõjavangi langes Puusepp 1945. a. kevadel (vahistati 9. armee Smerši poolt 03.07.1945), tema hilisem saatatus oli sarnane paljude saatusekaaslaste omale. Talle mõisteti 9. armee sõjatribunalis Budapestis 10+5 aastat, ta saadeti Kaug-Itta Magadani (1948. a. erilaagris nr. 5 ehk Berlagis), vabanes laagrist

1952 ja saadeti seejärel sundasumisele, kust vabanes 1955. a. 1956. a. pöördus tagasi Eestisse. Veel 1990-ndate alguses elas Tallinnas.

Põhja-Eestisse Kunda piirkonda maandas Punalipulise Balti Laevastiku luureosakond 1943. a. teisel poolel veel kaks luureagenti, kes otsekohe tabati ja keda W. Redlich oma ülevaates⁴⁶ on nimetanud Rotbergiks ja Vaheriks. Nende vahendusel käivitati raadiomäng nimetusega “Klint”, kuid kahjuks puuduvad selle kohta täpsemad andmed ja teised Nõukogude allikad ei maini seda üldse. Redlichi teatel oli meeste ülesandeks jälgida Kunda piirkonnast laevaliiklust Soome lahel. Mõlemad Nõukogude luurajad värvati ümber Saksa agentideks, kusjuures radistina hakkas tööle Vaher. Tegelikult toimus see raadiomäng äsja Tartusse saabunud AG 326 üldise juhtimise all, kuid tehnilistel põhjustel viidi läbi Tallinnas ANSt Revali radisti vahendusel. Põhjuseks oli Tartu ebasobiv asend Kundaga võrreldes, sest tingimata taheti jätta muljet, et raadiosaatja asub Kunda piirkonnas. Instruksioonid raadiomängu pidamiseks koostati siiski Tartus *Abwehr*’i grupi 326 poolt, edasiantav desinformatsioon pärines Saksa merejõudude staabist Tallinnas.

Eestlased Saksa–Soome luureüksustes

Nagu öeldud, oli Saksa ja Soome sõjaväeluurete koostöö Teise maailmasõja ajal väga tihe ja selle perioodi algusesse kuulub ka legendaarse luuregrupi Erna (“Unternehmen “Erna””) loomine, mis koosnes eestlastest, käivitati *Abwehr*’i poolt ja allus Saksa väejuhatusele, kuid sai väljaõppe ning relvastuse soomlastelt. “Erna” tegevusest sõja alguses 1941. a. on Eestis palju kirjutatud,⁴⁷ jätame siinkohal selle poliitilise aspekti kõrvale ja vaatame lühidalt, mida temast arvasid teised.

Saksa sõjaajaloolane Paul Leverkuhen:

“Enne Vene–Saksa sõja algust asus Soomes suur hulk noori eestlasi, kes olid võidelnud vabatahtlikena Soome Talvesõjas, ja neid, kes pärast N. Liidu Baltikumi okupeerimist olid paatides või jala üle jää põgenenud vennasmaale. Paljud neist lootsid näha oma maa vabastamist ja püüdsid leida teed omapoolse panuse tegemiseks. Et seda jõudu kasutada, saadeti Saksamaalt mõned hästituntud eesti ohvitserid, kes olid seal varju leidnud, Soome. Nad pidid tegema valiku nendest noortest ja viima läbi õppused teenistuseks eesti rahvuslikes huvides. Samaaegselt olid Saksa salaluurejaamad eriti huvitatud luureandmetest Eesti aladelt ning seepärast otsustati värvata vabatahtlikke salaluure teenistusse. Soomlased töötasid kaasa suure entusiasmi-ga. [– – –] Grupi ülesanded määrati 18. armee poolt ja armee juhatus oli rohkem huvitatud informatsiooni saamisest kui sabotaažiaktidest, pealegi kui armee lootis vallutada kõik seadmed rikkumatuna. Ka partisanisõja vastu ei tundud huvi, kuna usuti, et saavutatud edu ei ole alati tasakaalus võimalike kaotustega. [– – –] Vaatamata kiirele edasiliikumisele saabusid Erna informatsioonid pidevalt ja tehtud töö sai armeejuhtide kõrge hinnangu osaliseks. See oli kindlasti esimene ja võib-olla ka viimane kord, kui luureoperatsioone viidi läbi nii suures ulatuses Teise maailmasõja ajal Saksa poolel.”⁴⁸

Saksa sõjaajaloolane Oscar (ka Oskar) Reile:

“Saksa väejuhatust vajab paar kuud enne kampania algust täpset teavet Vene väeosade kohta Baltikumis. Seetõttu hakkas *Abwehr*’i II osakond otsima eesti vabatahtlikke suureks operatsiooniks, et saada infot Nõukogude territooriumilt. Tegelikult kuulus see I osakonna kompetentsi, kuid selle ülesande täitmine anti üle II osakonnale, sest sellel olid kõige paremini sisseseatud sidemed Saksa *Reich*’i territooriumil elavate eestlastega. Valitud eestlasi kavatseti saata Balti territooriumile õhust või

⁴⁶ ERAF, f. 130, s. 14288, l. 75–132. Redlichi ülevaade raadiomängudest.

⁴⁷ Veebileht www.erna.ee; Ü. Jõgi. “Erna” legendid ja tegelikkus. Tallinn, 1996.

⁴⁸ P. Leverkühn. German Military Intelligence. 1954 (eestikeelne tõlge: Teataja 26.06.1954). P. Leverkuehn oli Saksa Lähis-Ida piirkonna luureteenistuse juhte. (Perekonnanimi esineb kahel kujul.)

meritsi langevarjudega, et nad spioneeriksid Nõukogude Liidu vastu. Muidugi sellise sõjalise rakenduse jaoks oli vajalik põhjalik ettevalmistus. Operatsiooni osalistel oli vaja endale selgeks teha Punaarmee organisatsioon, eraldusmärgid ja relvastus, osa neist tuli välja õpetada radistidena. Sellele eesmärgil organiseeriti õppekeskus Sökö poolsaarel, umbes 40 km Helsingist läänes. Väljaõppe ajal kandsid eestlased kui välismaalased *Wehrmacht*’i⁴⁹ vormi. Kompetentsed Soome võimud ei teinud mingeid takistusi. Venemaa kampaania esimeste edukate sammude järel võis oodata, et Saksa väed jõuavad kiiresti Baltikumini. Seetõttu tundus täiesti kohane kasutada juba väljaõpetatud eestlasi, umbes 80 meest. Nad toimetati kiiresti Pellingi saarele, kust taheti nad meritsi saata Nõukogude territooriumile. Esimese ebaõnnestunud katse järel õnnestus umbes 40 väljaõppe saanud maale panna rannikul Kumna lahes (õigemini Kolga lahes). Kui järgmisel päeval üritati maale viia ülejäänud 40 meest, siis ründasid Soome lahes olevaid kaatreid Nõukogude sõjalaevad ja kaatrid olid sunnitud tagasi pöörduma. Sel ajal maale saadetud grupi radist võttis ühendust *Abwehr*’i raadiokeskusega. Otsustati visata lennukitelt alla 40 ülejäänud eestlast lahingute piirkonda. Juba kohalviibiv salk tegi vajalikud ettevalmistused. Kõigepealt otsisid nad sobivat väljakut maabumiseks ja valmistusid oma kaaslaste vastuvõtuks öisel ajal, milles lepiti kokku raadio teel [– – –].

Saksa ekspertide hinnangul osutusid Eesti vabatahtlikud selles luureoperatsioonis väga efektiivseks. Nende saavutust hinnati eriti kõrgelt 16. ja 18. armee poolt. Olgu lisatud, et kui Saksa armee lähenes nende tegevuspiirkonnale, siis enamik neist tulid üle rinde ja liitusid Saksa väeosadega. Operatsioon ei toimunud ilma kaotusteta. Osa eestlasi sai haavata, osa jäi kadunuks. Sellele vaatamata oli Eesti vabatahtlike kasutamine operatsioo-

nis “Erna” Saksamaa seisukohalt äärmiselt kasulik. Elanike hulgas levis teadmine, et sõjas Nõukogude Liidu vastu astusid nende kaasmaalased esimesena oma kodumaa pinnale ja võitlesid selle vabaduse eest. Inimesed olid uhked, et võitlesid Saksamaa poolel Nõukogude Liidu vastu. Kuid nii nagu Ukrainas ja teistel okupeeritud aladel, viis *Reich*’i poliitilis-administratiivsete organite tegevus selleni, et Saksamaa-sümpaatia elanikkonna hulgas kadus. See avaldus eriti pärast seda, kui impeeriumi juhid keeldusid Eesti rahvuslike väeosade formeerimisest, kuigi Saksa sõjaväestaabid olid seda tuliselt taotlenud.”⁵⁰

Kokkuvõtteks võib öelda, et ühtekokku saabus “Erna” käigus Eestisse meritsi 38 meest, õhu kaudu viie lennuga veel 24 meest. Neljanädalase tegevuse käigus kaotati lahingutes 8 meest (kuni 28.08.1941 veel 8 meest). Luurerühma peamiseks formeerijaks ja eestipoolseks juhiks oli juba mainitud kolonel Henn Kurg, saksapoolseks ülemaks *Oberleutnant* (hiljem *Hauptmann*) Kurt Reinhardt,⁵¹ kellega Kurg sattus varsti vastuollu, nii et Tallinna vallutamise eel vahetati ta välja major Raimond Hindpere vastu. Kuuldavasti oli H. Kure peamiseks “süüks” see, et ta oli nõudnud eestikeelse sõjalise vande andmist, millega sakslased ei nõustunud, vanne anti ikkagi saksa keeles.⁵² Seejärel teenis Kurg *Abwehr*’i Riia harukontoris tõlgina, viibis 1942. aastal rinde vahetus tagalas Narvas, algatades seal esimese raadiomängu Punaarmee vastu, nagu eelpool juba rääkisime. Hiljem oli ta rindeohvitser, Eesti Leegioni 1. rügemendi ja Eesti Brigaadi 47. rügemendi ülem juulist novembrini 1943, SS-*Standartenführer*’i auastmes. Henn Kurg sai miiniplahvatuses raskelt põrutada, saadeti ravile Tallinna sõjaväehaiglasse, kus ta suri 1943. a. viimastel päevadel operatsioonijärgsete tüsistuste tagajärjel.

⁴⁹ Eksitus – Erna mehed kandsid siiski Soome mundrit.

⁵⁰ O. Reile. Der deutsche Geheimdienst im II Weltkrieg. Ostfront. Wrlytbild Verlag, 1990, lk. 368. Reile oli admiral Canarise isiklik abi (1940 major).

⁵¹ Kurt Reinhardt (kapten) kuulus *Abwehr*’i eriüksuse “Brandenburg 800” koosseisu, Saksa-poolne “Erna” juht, 1942–1943 Vihula luurekooli ülem, hiljem viibis Lõunarindel, kus sai haavata ja saadeti ravile kodulinna Magdeburgi.

⁵² M. Th. Simmo. Telegrafisti päevik 1941 (vt. “Erna” veebileht).

Järgmise eestlastest koosnenud Saksa–Soome luuregrupi saatmine Murmanski piirkonda lõppes aga täieliku katastroofiga. See formeeriti 1942. a. alguses ANSt Revalli (Cellariuse büroo) juures major Kristiani juhtimisel, koosnes peamiselt endistest sportlastest ja sai järelkoolituse veel Soomes, kus kandis luuregrupina tähistust 46/1.

Grupp heideti Saksa lennukilt Nõukogude tagalasse Konoša raudteejaama piirkonda langevarjudega 30. ja 31. augusti öösel 1942 kahes poolgrupis (varustus kaks päeva hiljem), lõi kiiresti raadiokontakti oma keskustega Tallinnas ja Soomes, kuid jäi varsti teadmata kadunuks. Luuregrupi hukkumise täpsed asjaolud on tänaseni ebaselged, kuigi üht-teist selle kohta on avaldatud nii Nõukogude allikates (J. Ovsjankin), Soomes⁵³, Kanadas⁵⁴ kui ka Eestis (L. Barkov, Ü. Jõgi, V. Grünberg, H. Salm)⁵⁵.

Kindlasti on teada kõigi luuregrupi liikmete nimed: Artur Rägastik (üldjuht), Artur Veebel, Peeter Roots, Harald Roberg, Rurik Pallo, Oskar Lutter, Voldemar Randmäe, Hugo Tartu, Enn Karmo, Rudolf Täheste, Arnold Teder, Harald Peterson ja Osvald Krivain. Soome saabunud raadiogrammide põhjal teame ka (radistiks oli O. Krivain), et kohe satuti koertega NKVD-lastele jälituse alla, korralike kaartide puudumise tõttu ühinesid poolgrupid alles paar-kolm nädalat hiljem ja veel enne 29. septembrit olid jälituse käigus surma saanud P. Roots ja A. Veebel. Seejärel hakati plaanitsema luurerühma tagasitoomist ja mõningate viivituste järel (esimese lume mahatuleku järel) saabus Saksa vesilennuk 22. oktoobril Latša järvele, kuid tagasi enam ei pöördunud. Raadiokontakt luurajatega jätkus, kuid juba järgmisel päeval saabunud raadiogrammist võis teha järelduse, et radist O. Krivain on “vaenlase vang ja annab edasi juba vaenlase poolt koostatud raadiosõnumeid” (ilmselt an-

dis ta edasi ka kokkulepitud hoiatusmärgi). Raadiomäng jätkus veel 9. novembrini, kuni venelased järsult, koos venepärase sõimusõnaga teatasid, et mäng on lõppenud. Sakslased ja soomlased edaspidi luuregrupi päästmiseks midagi ette ei võtnud. Ilmselt arvati, et luurajad on NKVD kätte sattunud ja neid päästa pole enam võimalik.

Arhangelskis 1969. a. ilmunud J. Ovsjankini raamatu⁵⁶ puhul on tegemist tavalise nõukoguliku propagandateosega, kuid sealt võib leida siiski mõningaid viiteid selle kohta, mis tegelikult juhtus. Seda raamatut on hiljem kommenteerinud Viktor Grünberg.⁵⁷ J. Ovsjankini jutustusest selgub, et Konoša parteikomitees käivitati allavisatud parašütistide otsing peaaegu kohe, kui nende avastamisest teatas üks pioneerieas poisikene. Varsti leiti metsast 13 langevarju ja 7 moonakasti, mis osaliselt olid tühjendatud. Ühes otsingugrupiga toimunud metsalahingus sai surma üks luuraja (teine olevat vangistatud haavatuna) ja mahajäetud telgist leiti raadiogrammide mustandid. Nende abiga õnnestus Tallinna luurekeskusega toimuvat raadiokõnelust pealt kuulata ja hiljem õnnestus venelastel ka kasutatud raadiost need dešifreerida. Kuulnud päästelennuki saabumisest Latša järvele, suundusid jälitajad (üks rood sõjakooli kursante) maabunud lennuki juurde. Puhkenud tulevahetuses sai üks kursant surma, teine haavata, kuid ka hädavaevu õhku tõusnud lennuk sai tulistamisel tõsiselt kannatada ja oli varsti sunnitud tegema hädamaandumise. Lennukist olevat leitud surnud lenduri ja kolme luuraja laibad. Teistel luurajatel õnnestus põgeneda, kuid hiljem tabati nemadki. J. Ovsjankini andmeil vangistati luuregrupist 9 luurajat, 4 sai lahingus surma (siin on teatav vastuolu Soome saabunud raadiogrammi sisuga). J. Ovsjankin toob ära ka väljavõtteid ühe luuregrupi liikme päevikust (arvatavasti

⁵³ L. Saressalo. Päämajan kaukopartiot jatkusotassa. WSOY, 1987. Ilukirjanduslik versioon: E. Anttila. Viimeinen partio. 1963.

⁵⁴ H. Oja. Eesti kaugluureüksuse surmateekond. – Põhjala tähistel 1992, nr.18; E. Uustalu, R. Moora. Soomepoisid. Toronto, 1973, lk. 13.

⁵⁵ H. Salm. Viie luure agent. Tallinn, 2007, lk. 125.

⁵⁶ J. Ovsjankin. Poedinok v severnoj taige. Arhangelsk, 1969.

⁵⁷ V. Grünberg. Eestlastest kaugluurajad Põhjalas. – Vikerkaar 1994, nr. 1 ja nr. 2.

oli see A. Rägastik), kus samuti räägitakse esialgu kahe luuraja langemisest. L. Barkovi andmeil said jälitusel surma Roots, Veber (tegelikult A. Veebel), Rägastik ja Roberg, vangistatud parašütistid anti sõjakohtu alla ja lasti hiljem sõjatribunali otsusega maha. Arvatavasti toimus see 11. novembril 1942.

Luuregrupi sissekukkumise peapõhjuseks on K. Talpak pidanud puudulikku kaardimaterjali ja nõuet igapäevase raadioseansi pidamiseks, mis andis venelastele kerge võimaluse nende asukoht välja peilida. Alguse sai aga kõik sellest, et Saksa lendur orienteerus valesti, heites esimese poolgrupi valesse kohta ja teise valede märgutuledega alale. Hiljem otsustas Soome luure loobuda koostööst sakslastega kaugluure valdkonnas.

“Haukka”

1943. a. lõpul otsustas Soome peastaabi luureosakond, nähes ette, et Eesti võib varsti langeda Punaarmee kätte, luua Eestisse saatmiseks vaid ainult eestlastest koosneva luuregrupi nimetusega “Haukka”. Veebruaris 1944 loodi veel peastaabi juures ülisalajane S-osakond,⁵⁸ et välja selgitada sakslaste käitumine, kui Soome otsustab sõlmida Nõukogude Liiduga eraldi rahu. Sellele osakonnale allutati ka “Haukka” grupp. Luurerühma “Haukka” väljaõpe toimus täielikult Soomes Sökö lähistel, tegevusse pidi astutama alles pärast seda, kui Saksa väeosad on Eestist lahkunud ja Punaarmee selle vallutanud. Luureprojekti tähtis osa oli võimsa raadiokanali loomine Eesti ja Soome vahel. Kuigi “Haukka” on sageli peetud puhtalt soomlaste ettevõtmiseks, langes see üsna kiiresti Saksa *Abwehr*’i (Cellariuse büroo) kontrolli alla. T. Hellat on sellest ülekuulamistel rääkinud järgmiselt:

“Alates märtsikuust 1944 hakkasid Haukka poisid Eestisse saabuma. Soomlased olid vahepeal Haukka asjus Cellariusega ühen-

dusse astunud ja kokkuleppele jõudnud. Cellarius toetas Haukka majanduslikult ja andis välja blanko (täitmata) dokumendid, mis poiste olemise Eestis legaliseerisid. Dokumendid täideti soomlaste vabalt valitud nimedega, nii et Cellarius poiste õigeid nimesid ja tegevusrajoone ei teadnud. Soomlased lubasid mitte töötada Haukka abil sakslaste vastu ja Punaarmee sissetungi korral Eestisse Haukalt saadud andmeid Cellariusega jagada. Soomes andis Aulio Haukka juhtimise üle kapten Sysikumpule ja Eestis hakkas poisse hooldama kapten Kalmus. Meie olime seega Haukka väljalt tõrjutud ja jätkasime ainult eraühendust Haukka jaama MO kaudu.”⁵⁹

Siis aga puhkes suur skandaal, kuna Cellariusega tehtud kokkuleppe vastaselt andsid soomlased “Haukka” meestele kaasa veel ühe küsimuslehe, milles aga avaldus selgelt saksavastane suund. See küsimusleht sattus ka sakslaste kätte. T. Hellati ühe oletuse kohaselt põhjustas infolekke admiral J. Pitka, hiljem on ta oletanud, et paber sattus sakslaste kätte J. Pitkaga seotud August Püvi vahendusel.⁶⁰ Tagajärjeks oli, et kõigil “Haukka” meestel kästi otsekohe Soome tagasi pöörduda: “Haukka poistele tehti Soomes karistuseks kaks nädalat kuiva rividrilli. Sakslased võtsid Soome luurejuhi Hallamaa käest Haukka raadiojaamade koodid ja šifrid. Poisse hoiatati rangelt, et nüüdsest iga nende raadioteade Haukka keskusele võetakse paralleelselt vastu ka Saksa luure raadiokeskuses.”⁶¹ Hilisemas Hellati aruandes⁶² on sama asja kohta öeldud järgmist: “Selle lehe oli Pitkale andnud keegi Püvet (õieti Püvi), kes oli selle saanud Auliolt minule teadmata asjaoludel. Tekkis skandaal. Kõik luurajad kutsuti Soome ja saadeti Suomussalmisse kolmenädalastele kursustele. Selle ajaga leppisid soomlased Cellariusega uuesti ära ning nüüd hakkas Cellariuse ülesandel “Haukka” juhtima Kalmus. Nii muutus “Haukka” sakslaste organisatsiooniks, kuigi selle keskus asus Soomes.”

⁵⁸ A. Blinnika. Valvontakommission aika. 1969. Vt. ka: Ü. Jõgi. “Erna” legendid ja tegelikkus, lk. 200.

⁵⁹ Toomas Hellat ja KGB, 10. – Tuna 2003, nr. 2, lk. 90.

⁶⁰ August Püvi (1912, Vana-Antsla –1963, Mooste, enesetapp) kuulus põrandaalusesse Omakaitse, põgenes 1943 Soome, kuulus Pitka lähimate usaldusmeeste hulka (vt. lähemalt J. Pihlau. Major Süllaotsast – Pitka Löögiüksuse viimastest juhist. Tallinna kaitsjad sügisel 1944 (ilmumas)).

Augustis hakkasid soomlased ette valmis-tama sõjast välja tõmbumist ja Eesti jalaväe-rügemendi 200 mehed toodi Paldiski sadama kaudu tagasi Eestisse. Umbes samal ajal too-di kiirpaadil Eestisse ka enamik Soomes väl-jaõppe saanud "Haukka" mehi. Neid oli Ü. Jõgi andmetel 16: Jüri Hellat (Kirschbaum), Ilmar Erik Joonas, Adalbert Jäger, Karl Jürgens, Ülo Jõgi, Hans Kaljurand, Harald Keem, Viktor Lukk, Tarmo Meristu, Heino Muda, Helmut Pedanik, Aksel Püüsepp, Too-mas Rüütmann, Vello Saksen, Evald Soomer ja Voldemar Särak.⁶³

"Haukka" uueks ülemaks määrati amet-likult kapten Andres Kalmus, sidemeesteks *Abwehr*'is töötavad allohvitserid Leo Talgre ja Toomas Hellat. Geograafiliselt oli grupe viis: Ida-Virumaa (Soomer, Kaljurand, Muda), Lääne-Virumaa (Särak, Puusepp, Saksen), Tal-linn (Jõgi, Rüütmann, Jürgens), Kagu-Eesti (Jääger, Lukk, Keem) ja Kesk-Eesti (Meristu, Joonas, Pedanik). Keskne raadiojaam asus Tal-linnas (radist Ustav Toom) ja peatselt õnnestus peaaegu kõigil harujaamadel luua keskusega kontrollside. Sellega aga "Haukka" tegevus ka lõppes, sest Punaarmee vallutas peatselt kogu Eesti ja peaaegu kõik luuregrupi liikmed kas tapeti või arreteeriti (ainult Jägeril õnnestus Läände põgeneda, Jürgens jäi kadunuks).

Siinkohal nende sündmuste lühike kroo-nika: Joonas tapeti Viljandimaal 06.11.1944 kinnivõtmisel, Meristu ja Pedanik arreteeri-ti, Ülo Jõgi arreteeriti Tallinnas 10.12.1944, Toomas Rüütmann tapeti 10.12.1944 Tallin-nas Narva maantee ja Aedvilja tänava nurgal, Särak arreteeriti Assamalla vallas Järtu küla punkris koos A. Puusepaga 21.12.1944, Saksen tapeti Virunurme punkrilahingus Alutagusel 08.01.1945, samas raskelt haavata saanud ja

vangi võetud E. Soomer suri või lõpetas oma elu enesetapuga Rakvere haiglas 15.01.1945. Keem ja Lukk langesid Nursipalu punkrila-hingus Võru lähedal 28.12.1945. Kaljurand arreteeriti 26.02.1946 Tallinnas, H. Muda ar-reteeriti Rakveres 17.03.1947. V. Särak põge-nes kohtusaali toomisel 1945, varjas ennast, kuni 3. juuni öösel 1947 sai Harjumaal Anijal Soodla (Eenmaade) talus surmavalt haavata ja suri samal päeval Patarei vanglas.⁶⁴ Aksel Puu-sepp põgenes tapivagunist Narva ja Jõhvi va-hel 1945. aastal, jäi seejärel kadunuks, varjates end tuttavate juures ja tegutsedes metsaven-nana Virumaal. Tema saatust oli kuni viimase ajani teadmata, kuni nende ridade autoril õn-nestus arhiivist leida dokument, mis kinnitab, et ta hukkus 24.11.1954 Murmanskis oblastis Kandalakša jaamas dokumentide kontrollimi-sel, kavatsedes nähtavasti sealtkaudu üle piiri Soome põgeneda.⁶⁵

Tümmeler

Kevadsuvel 1944 loodi Cellariuse poolt *Abwehr*'i koosseisus eestlastest luuregrupp nimetusega "Tümmeler" (tõlkes "delfiin"). Nõukogude allikates⁶⁶ on Tümmelerit peetud "Haukka" otseseks järglaseks, mis on ekslik, sest "Haukka" grupiga olid selles ettevõtmises seotud ainult kapten A. Kalmus ning allohvit-serid L. Talgre ja T. Hellat. Rühma väljaõpe, mis piirdus peaaegu ainult radistikoolitusega, jäi väga lühiajaliseks. Õppejõududeks olid nendel raadiotelegrafistide kursustel peale A. Kalmuse veel morset õpetanud Aleksander Kallipe⁶⁷ ning sakslased Karl Kleinert ja Os-vald Tulzer. Loengud toimusid Kunderi tänav 17 Kleinerti korteris, vaid paaril korral käidi

⁶¹ H. Salm. Viie luure agent. Tallinn, 2007, lk. 185.

⁶² Luuraja aruanne KGB-le. Tallinn, 2006, lk. 254. E. Sarve kätte jäänud algvariant on tegelikult venekeelne ja tõenäoliselt kirjutatud 1950. aastate keskel enne T. Hellati (agent "Haakla") kavandatud saatmist piiri taha.

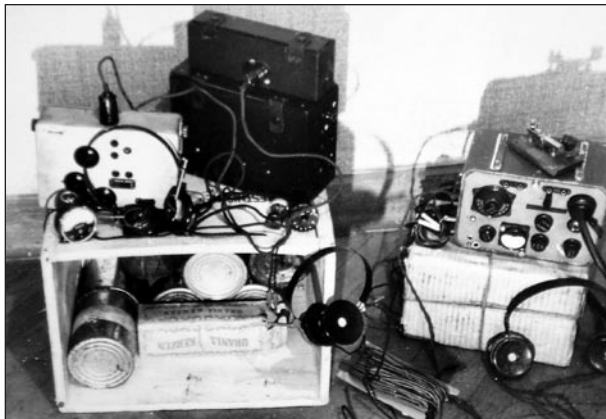
⁶³ Ü. Jõgi. Erna legendid ja tegelikkus, lk. 211.

⁶⁴ J. Pihlau. Lisandusi... – Tuna 2001, nr. 1, lk. 139.

⁶⁵ ERAF, f. 3N, n. 1 s. 4347, lk. 46. Õe toimikus leiduva õiendi kohaselt peeti ta kinni Kandalakša jaamas raudteemii-litsa poolt dokumentidega Edgar Tanki nimele, läbiotsimise ajal olevat end kaasas olnud püstolist maha lasknud.

⁶⁶ J. Lebedev. "Haukka" – "Tümleri" lõpp. Kogumik: Kompromiss on välistatud. Eesti Raamat, 1984, lk. 103.

⁶⁷ Aleksander Kallipe (1889–1951). Töötas alates 1943. aastast Saksa raadiojaamas, arreteeriti 06.12.1944, sai sõjatribunalis 10+5 aastat, suri laagris 1951. a.

Koitjärve punkrist leitud saateaparatuur.

väliõppustel Männiku lasketiirus. Keila-Joal Tümmli mehed ei viibinud, nagu mõnes allikas on väidetud – sealt saadi ainult relvi ja varustust.⁶⁸

Tümmli kursustel käinutest mainib Herman Heinla oma ülestunnistuses⁶⁹ järgmisi isikuid: Jüri Ahven, s. 1923 Tallinnas; Artur Amon, s. 1916 Tartus; Ervin Antoi, s. 1919 Nõmmel; Herman Heinla, s. 1921 Muhus Päraste külas; Roland Hendrikson, s. 1923 Tallinnas (ainukene soomepoiss); Johannes Kohari, s. 1916 Keila Karjakülas; Vahur Linnuste, s. 1925 Tallinnas; Bernhard Mark, s. 1919 Võrus; Mihkel Mathiesen, s. 1918 Are vallas; Arno Mäesalu, s. 1920 Keila vallas; Valter Niilus, s. 1913 Tallinnas; Priit Rannut, s. 1919 Tallinnas; Kalju Reimets, s. 1924 Tallinnas; Helmut Edmund Rennit, s. 1919 Narvas; Erich Sepik, s. 1920 Harjumaal Kuivajõe; Harry Sepik, s. 1924 Tallinnas (eelmised olid nõod); Alfred Tõnus, s. 1924 Harjumaal Triigi vallas. Mõned allikad mainivad kursuslastena veel Erich Pikka (s. 1904, Hiiumaal Emmastes) ja Vaptas Urket (1923, Tallinn – 1983, Toronto), arvata-vasti käisid nad kursustel vaid lühemat aega.

Juba väljaõppinud radistid Tälgre ja Hellat, nagu ka Ustav Toom, Eduard Kuuskor⁷⁰ ja Eino Tobias⁷¹ olid kantud Tümmli nimekirja ja palgalehele vaid selleks, et neid saaks sõjaväe-

teenistusest vabastada, kohal viibisid nad üliharva. Tälgre ja Hellati palk olevat olnud 450 Saksa marka kuus, teistel umbes 280 marka.

Luurerühm oli kavatsenud tööle rakendada ka hemeheliste gruppidega üle kogu Eesti, kuid vajalike ettevalmistustöödega jäi lootusetult hiljaks, valmis jõuti ehitada ainult üks punker Koitjärvel (joonis 4). Amon ja Mark jõuti küll Valgamaale kohale toimetada, kuid rindest üleminekul tapeti Amon 03.09.1944 Tõlliste vallas Ööl koos oma pruudi Juta Karuga, kui ta püüdis vene sõduritest ümber piiratud küünist põgeneda. Enne Eesti vallutamist Punaarmee poolt jõudsid Läände põgeneda Niilus, Linnuste, Mathiesen, Tõnus ja Urke, kõik teised jäid NKVD löksu ja kas tapeti või arreteeriti.

Esimesena langes Tallinnas julgeoleku kätte 17.11.1944 Roland Hendrikson, talle mõisteti 15+5 aastat, vabanes laagrist 1955. a.⁷² Suurem arestilaane hakkas lumepallina veerema detsembri alguses, kohe pärast seda, kui 4. detsembril 1944 arreteeriti Tallinnas Herman Heinla, kes juba esimesel ülekuulamisel nimetas kõigi Tümmli kursustel viibinud kaaslaste nimed. H. Salmi teatel jõudis julgeolek Heinla jälile agent “Jaani” abiga, kelle öde oli leidnud endisest Heinla korterist suure paki Eesti rahvuslaste koostatud lendlehti.⁷³ Seejärel arreteeriti üksteise järel:

⁶⁸ J. Pihlau. Lisandusi... – Tuna 2001, nr. 1, lk. 141–142.

⁶⁹ Herman Heinla juurdlustoimik. ERAF, f. 129, s. 14946, kd. 4.

⁷⁰ Eduard Kuuskor, s. 1918 Harjumaal Varbola vallas, töötas raadiotehnikuna tehases RET.

⁷¹ Eino Tobias, s. 1921 Tallinnas, asus 1940 õppima TPI-s, U. Toomi abiradist.

⁷² ERAF, f. 130, s. 14875E (juurdlustoimik ühes Adamsi, Laasti ja Sarevetiga).

⁷³ H. Salm. Viie luure agent. Tallinn, 2007, lk. 308.

4. detsembril Jüri Ahven, 5. detsembril Ervin Antoi, Helmut Edmund Rennit, Harri Sepik, Erich Sepik, Johannes Kohari, Priit Rannut, Kalju Reimets, 5/6. detsembril Ustav Toom, 6. detsembril Eino Tobias, 10. detsembril Toomas Hellat ja 13. detsembril Arnold Mäesalu. Leo Talgre tapeti julgeoleku varitsuses Tallinnas Nõmme teel (tollase majanumbriga 45), kui ta 17. detsembril sisenes Feliks Kauba vanematele kuuluvasse majja.⁷⁴

Jüri Ahven viidi pärast arreteerimist oma kaaslaste punkri juurde Läänemaa ja Pärnumaa piiril Tõhela lähisel, kus puhkes aga metsavendadega lahing, mille käigus kaks tšekisti tapeti ning Ahven ise pääses põgenema. Ta arreteeriti uuesti 05.08.1945 Pärnumaal Koonga valla metsatalus ja mõisteti koos kaaslaste Voldemar Kütiga 1946. a. surma.

Bernhard Mark pääses Punaarmee rindejoonest üleminekul eluga, liitus siis Feliks Fuksi metsavendade salgaga ja selle likvideerimisel arreteeriti 20.12.1946, määrati 25+5 aastat⁷⁵, vabanes 1957. a., töötas kunstnikuna Võrus, kus suri 2004. a.⁷⁶

1944. a. sügisel arreteeritud luurajate üle peeti kohut järgmise aasta septembris (18.–25. sept) NKVD vägede sõjatribunalis Roosikrantsi tänaval. Kohtualusteks oli 47 inimest, ligi pooled Tümmli grupist, ülejäänud peamiselt “Haukka” ja Tümmli liikmeid abistanud inimesed. Antoile määrati 10+5, Heinalle 15+5, Hendriksonile 15+5, Koharile 10+5, Mäesalule 25+5, (suri laagris 1945. a.), Rannutile 10+5, Reimetsale 15+5, Rennitile 10+5, E. Sepikule 15+5 ja Pikkale 10+5.

Kohtuprotsessiga kaasnes ebatavaline vahejuhtum, kui kahel kaebealusel, Voldemar Särakul ja Harri Sepikul, õnnestus valve alt põgeneda ja Roosikrantsi tänav kohtumaja hoo vi kaudu minema joosta.⁷⁷ “Haukka” gruppi

kuulunud Särak tabati, nagu eespool mainitud, 3. juunil 1947 ja ta sai põgenemiskatsel surmavalt haavata, Harri Sepik arreteeriti uuesti 29.04.1947 Tallinnas Tina tänaval (sai seekord 25+5 aastat). Nii Säraku kui ka H. Sepiku vanemad arreteeriti, viimase vanemad surid Siberis nälga, ta ise vabanes 1958. aastal.

T. Hellati üle peeti kohut eraldi, sest ta andis erakordselt põhjalikke tunnistusi oma kaasosaliste kohta. Julgeolekuminister B. Kummi sõnade kohaselt ta “andis andmeid 221 spionaaž-natsionalistliku organisatsiooni liikme kohta, kellest üle 50 on arreteeritud ENSV MGB organite poolt, ülejäänutega aga tegeletakse ja neid otsitakse taga.”⁷⁸ Ta tegutses vangistuse ajal kaua kongiagendina, 1947. a. värvati “kogu oma eluks”⁷⁹ julgeoleku tippagendiks varjunimega “Haakla”, veetis aastad 1948–1952 Kaug-Põhjas Kalerkanis, siis *Dubravlag*’is ja Omski ehitustel, septembris 1954 toodi Tallinna vanglasse ja vabastati *Dubravlag*’i kaudu juulis 1955.

Võib kindlasti öelda, et nii “Haukka” kui ka “Tümmli” luurajate totaalse sissekukkumise peamiseks põhjuseks oli igasuguste elementaarsete konspiratsioonireeglite eiramine ja oma vastaspoole täielik alahindamine.

Jaak Pihlau

(1937)

Lõpetanud TPI automaatika erialal (1961), tehnikakandidaat (1970). 7 leiutise, ligi 40 teadusartikli ja üle 10 raamatu autor. Käesoleval ajal tegeleb Eesti lähiajaloo uurimisega.

⁷⁴ J. Pihlau. Lisandusi... – Tuna 2001, nr. 1, lk. 137–138.

⁷⁵ ERAF, f. 129, s. 842. Julgeoleku haarangus 30.12.1946 sai salgajuht Fuks surma, kaks Marki kaaslast, August Teras ja Leonhard Määrts surid eeluurimise ajal vanglas (Teras Patarei haiglas, Määrts Leningradi obl. vaimuhaiglas).

⁷⁶ Valga ja militaaria, II. (H. Salm) 2006, lk. 27.

⁷⁷ K. Reimets. Põgenemine tribunalist. Tallinlase meenutus. – Rahva Hää 04.12.1993; K. Reimets. Põrgu sepi-kojas. Tallinn, 2007.

⁷⁸ J. Pihlau. Lisandusi... – Tuna 2001, nr. 1, lk. 136.

⁷⁹ T. Hellat. Luuraja aruanne KGB-le, lk. 275.